

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

2/3, 292-309

Makale Geliş Tarihi: 07.07.2021

TÜRKİYE

Makale Kabul Tarihi: 07.08.2021

Çankaya, C. (2021). Mu'înü'l-Mürîd'deki bilgi kavram işaretini üzerine bir değerlendirme. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(3), 292-309. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.60>

MU'ÎNÜ'L-MÜRİD'DEKİ BİLGİ KAVRAM İŞARETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cihat ÇANKAYA (Yüksek Lisans Öğrencisi)

Bursa Uludağ Üniversitesi cihatxcankaya@gmail.com ORCID

Öz

Aklıyla diğer canlılardan ayrılan insan, zaman içinde öğrendiklerini kendinden sonraki kuşaklara aktarmayı başarmış ve bu sayede medeniyet, her nesilde bir adım daha ileri taşınmıştır. Dünyanın en eski kültür ve medeniyetlerinden birine sahip olan ve bilgiyi oldukça önemseyen Türkler, bu durumu meydana getirdikleri eserlere de yansıtılmıştır.

Yazıldığı dönemdeki topluma İslam'ı öğretmeyi amaçlayan *Mu'înü'l-Mürîd*, bilgi ve ilim kavramları açısından ait olduğu toplumun tarihsel birikimine dair birtakım ipuçları içermektedir. Bilgi kavram işaretinin geçtiği dörtlüklerden yola çıkılarak geçmişe doğru bir yolculuk yapılmış ve kavramın; farklı coğrafyalarda, farklı sosyokültürel çevre ve koşullarda yaşayan Türk toplumunun hafızasında nasıl ve hangi biçimlerde yaşadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla uzanan süreçte; Orhun Yazıtları, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık* ve *Dîvânü Lüğâti't-Türk*'te yer alan ifadelerin bilgiye dair olan anlayış ve inanış bakımından *Mu'înü'l-Mürîd*'i desteklediği anlaşılmış, Türk toplumunun altı yüz yıllık zamanda geçirdiği kültürel değişim ve gelişimlerle birlikte bilgi kavramına verdiği değeri korumaya devam ettiği saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Mu'înü'l-Mürîd*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, Orhun Yazıtları, bilgi.

AN ASSESSMENT ON THE KNOWLEDGE CONCEPT SIGN IN MU'ÎNÜ'L-MÜRİD

Abstract

The human, who separated from other livings with his mind, has been succeeding the transferring what his learnings to after generations from himself in time and thus civilization have been moved by every generation to one step forward. Turks, who have one oldest culture and civilizations in the world and very much care about knowledge, reflected this situation in the works they created.

Mu'înü'l-Mürîd, which aims to teach Islam to the society of the period, which it was written, includes some clues about the historical accumulation of the society that it belongs is in terms of the knowledge and information concepts. Based on the quatrains, which

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 2(3), 2021, 292-309, TÜRKİYE

include the concept of knowledge in the work, a trip to the past was made; it has been trying to detect how and which forms of concept lived in the memory of Turkish society that lived in different geographies, different sociocultural regions, and conditions.

In the process from VIII. century to XIV. century; it has been understanding that the expressions in the Orkhon Inscriptions, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, and *Dîvânü Lügâti't-Türk* supported *Mu'înü'l-Mürîd* from the point of understanding and belief about knowledge; it has been determining that the Turkish society value to the concept of knowledge was preserved by Turkish society along with Turkish society's cultural changes and developments in six hundred years.

Keywords: *Mu'înü'l-Mürîd*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, Orkhon Inscriptions, knowledge.

Ø. Giriş:

Sözlük anlamı itibarıyla “insan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütünü, bili, malumat; öğrenme, araştırma ve gözlem yoluyla elde edilen gerçek, marifet, vukuf ve felsefi olarak ilk sezi durumunda zihnin kavradığı temel düşünceler” (TDK, 2011) şeklinde ifade edilen bilgi, tüm zamanlarda insanların hayatta kalmasında, gelişiminde, düşünce ve davranışlarının biçimlenmesinde en önemli unsur olmuştur (Özenç Uçak, 2010, s. 705).

Malumat ve *marifet* sözcüklerinin her ikisi de anlam itibarıyla bilgi kavram işaretini karşılarsa da aslında malum ve maruf sözcükleri iki ayrı bilinene işaret etmektedir. İlim ile aynı kökten türeyen malum sözcüğü, okuyup yaşayarak elde edilen bilgiyi anlattığı için âlim de deneyerek, yaşayarak, gözlemleyerek bilgi edinen, bilgiyi biriktiren, işleyen, malumat sahibi kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. İrfan ile aynı kökten türeyen maruf sözcüğü ise sezgiyle, ilhamla, marifetle edinilebilecek bilgiyi anlatmakta ve arif; Tanrı'dan bilgileri doğrudan doğruya alarak iman eden, marifet sahibi kişi olarak tezahür etmektedir (Anık, 2006, s. 2-3).

Emile Brehier'e göre, “bilgi, eşyanın yüzeyinde dolaşmaz; bilgi varlığın içerisinde ve derinliklerindedir”. Varlıkla birleşmemizi sağlamak suretiyle bizi gerçekliğe ve mükemmelliğe doğru yükseltir. Bilgi hem insanın insan olmasını hem de onun yaşam mücadelesinde eşya ve olaylara egemen olmasını sağlar. Bu iki bilgi anlayışı, düşünce tarihinde ya kendi içsel değerlerimiz ve dünyada bir ilerleme ya da eşya ve olaylar üzerindeki gücün artması şeklinde ele alınmıştır. Akıl, benlikte ve dünyada bir ilerleme; var olan hakikatin ve gerçeğin arayışı olan bilginin bulunup özümsemesi noktasında insanın gerçek imkânı iken aklın herhangi vesayet ve baskı altında olmadan kullanılması ise özgürleşmenin ve aydınlanmanın göstergesi olarak kabul edilmiştir (Engin, 2005, s. 429-431).

Emile Brehier'e bakıldığında akıl ile sezgi dengesinin ön plana çıktığı ve gerçek bilgiye bu sayede ulaşılabileceği görülmektedir. Bilgiyi insan aklından ziyade medeniyetin ortak mirası olarak gören Renê Guênon ise bilgi hakkında şöyle demektedir:

Geleneksel bir uygarlıkta, bir insanın, bir düşüncenin mülkiyetini kendine mal etmeye kalkışması neredeyse akıl almaz bir şeydir; yani her hâlükârda insan böyle bir şey yaparsa kendisinin bütün itibarını ve nüfuzunu bununla ortadan kaldırmış olur. Çünkü böylece o, düşüncesini hiçbir gerçek düzeyi olmayan bir tür fantezi düzeyine indirgemiş olur; eğer bir düşünce doğruysa bu düşünce onu anlayabilen herkese eşit şekilde ait olur; aksine yanlışsa, onu icat etmekle kendi kendine övünmeye gerek yoktur. Doğru bir düşünce “yeni” olamaz; çünkü hakikat, insan aklının bir ürünü değildir. Hakikat bizden bağımsız olarak vardır ve biz onu sadece bilmek ve tanımak zorundayız. Bu bilgi dışında ancak yanlış olabilir (Guênon, 2020, s. 113).

Gerek Emile Brehier gerekse René Guénon, bilginin daha çok doğaötesi yönünü yani maruf yanını vurgulamakta ve bilgiyi toplumun ortak değeri olarak ele almaktadır. Bilginin toplumsal gerçeği işleme, yansıtması ve taşıyıp aktarması özelliği, aynı zamanda toplumun tarihsel birikimini de kapsamaktadır (Anık, 2006, s. 6).

Türk milletinin tarihsel birikimine bakıldığında bilgi kavramına oldukça değer verildiği bilinmektedir. II. Kök(türk) Kağanlığı Dönemi'nin kağan ve kumandanları tarafından diktirilen, Türk milletinin tarihi, yaşayışı ve inancı hakkında değerli bilgiler içeren Orhun Yazıtları'nda vericilerin (Türk kağan ve kumandanlarının), alıcılara (Türk milletine) mesajlarını iletirken deyim, atasözü, vecize gibi kalıplaşmış dil öğelerinin bütün olanaklarından yararlandığı görülmektedir (Alyılmaz, 2002, s. 1385-1386). Yazıtların metnini hazırlayan, ülkenin hükümdarı Bilge Kağan ile kağanların danışmanı olan Bilge Tonyukuk'un unvanlarının *bilge* oluşu da başlı başına kavrama verilen değeri kanıtlar niteliktedir.

Bilge sözcüğü, bil- eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan /GE+/ morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan “bilge” sözcüğü; akıllı, bilgin, uzak görüşlü, hâkim, yetkin, olgun anlamlarına da gelmektedir. Sözcüğün hem ad hem de ifade ettiği diğer anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının pek çoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları “bilge” sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki “atalara saygı” (“atalar kültü”) anlayışından / inancıyla dolaylı bugün “kız ve erkek çocukları”na konulan adlardan biri olmuştur (Alyılmaz, 2015, s. 319).

Kardeşi Köl Tigin adına diktirdiği yazıtta Bilge Kağan, Çin'in bilge kişileri engellediğinden bahsetmekte ve halkı da yaptığı hatalardan dolayı bilgisizlikle suçlamaktadır:

edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. bir kişi yanısar oguşı, bodunu, ebi, eşükiğe tegi kıdmaz ermiş. süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş türk bodun öltüg. türk bodun ölsikiğ. biriye çogay yış, tögültün yazı konayın tiser, türk bodun, ölsikiğ. anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltig: *Çok bilge kişileri, çok yiğit kişileri yürütmezmiş. Bir kişi yanılrsa soyuna, halkına, evine eşiğine dek sınır tanımazmış. Tatlı sözlerine, yumuşak ipeklilerine kanıp Türk milleti çok öldün. Türk milleti öleceksin. Güneyde Çogay Dağları'na, Tögültün Ovası'na konayım dersin, Türk milleti, öleceksin. Orada fesat kişiler şöyle öğretirlermiş: Uzakta olanlara kötü mal veriyorlar, yakında olanlara iyi mal veriyorlar diye öğretirlermiş. Cahil kişiler o sözlere inanıp yakına gidince çoğunuz öldünüz* (KT G 6-7; Ercilasun, 2016, s. 500-501).

Bir toplumun tarihsel birikimi; ait olduğu toplumun dili, dini, gelenek ve göreneği, yaşayış biçimi, sanatı, edebiyatı, dünya görüşü ve tarihi gibi oluşumlarından meydana gelmektedir (Karataş, 2001, s. 259). Dil, bu birikimin oluşup kuşaktan kuşağa aktarılabilmesi için temel unsur olmakla birlikte kültürle yakın bir ilişki içinde olduğundan kültürel değişimler sonucunda dilde de birtakım değişim ve gelişimler görülmektedir. XI. yüzyılda İslam'ın Türkler arasında yayılmaya başladığı dönemden itibaren bu dinin etkisiyle gerçekleşen kültürel ve siyasi değişimler, eserlere de yansımış ve İslami etkide ilk edebî ürünler, Karahanlı Dönemi'nde verilmiştir. Bilgi, Kök(türk) Kağanlığı'nda olduğu gibi Karahanlı Dönemi eserlerinden *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*'ta da önemini korumaya devam etmiş, insanla hayvanı birbirinden

ayıran yegâne unsur olarak görülmüş ve nefsin bilgi yoluna feda edilerek saadete ulaşılacağı belirtilmiştir:

biligin seçildi kişi yilkıdın
biligde bedükrek negü bar adın

İnsan hayvandan bilgisi ile ayrılmıştır; bilgiden daha büyük başka ne vardır (KB 1843; Arat, 1947, s. 201; Arat, 1959, s. 140).

biligdin urur men sözümgü ula
biligge iy dost özünni ula
bilig birle bilnür sa'âdet yolu
bilig bil sa'âdet yolını bula

Bilgiden (malumattan) söylüyorum, sözümü dinle (kulak isal et)

Ya dost malumata nefsini isal et

İlim ile bilinir saadet yolu

İlim bil ta ki saadet yolunu bulasın (AH 13a; Çakmak, 2019, s. 154-155).

Akıl ile bilginin içe içe geçmiş birer halka olarak görüldüğü *Kutadgu Bilig*'de, bilginin *maruf* ve *malum* tarafına da değinilmiştir. Bilgisiz yapılan ibadetlerin insanı cehenneme götüreceği savunulan, deneyimlerle bilgiye ulaşamayan kişinin ise insan olarak görülmediği eserde hem arife hem de âlime vurgu yapılmış ve iki türlü bilginin de gerekli olduğu ifade edilmiştir:

bilig birle yakgıl bayat tapgınga
bilig tamga bolur tamu kapgınga

Tanrı ibadetine bilgi ile yaklaş; bilgi cehennem kapısını mühürler (KB 3223; Arat, 1947, s. 328; Arat, 1959, s. 236).

sınayu körü bilmese er bilig
kişike samagu anı ay silig

Tecrübe ve bilgisinden bilgi edinmeyen kimseyi insandan saymamalı, ey temiz kalpli insan (KB 4638; Arat, 1947, s. 465; Arat, 1959, s. 335).

Bu iki eser dışında, aynı dönemde yazılan *Divânü Lügâti't-Türk*'te de bilgiyi yücelten ifadelerin olduğu ve bilgili / aydın olma değerini işleyen 15 manzumenin yer aldığı görülmektedir. Öğüt sözcüğünün anlamını kuvvetlendirmek için örnek olarak verilen beyitte, gençlere bilgilerini arttırıp insanlar arasında bilgiyi yaymaları tavsiye edilmektedir (Şahin, 2018, s. 370).

algıl öğüt mendin oğul erdem tile
boyda uluğ bilge bolup bilging ula

Oğul; benden öğüt al, fazilet dile. Ulus arasında büyük bilgin ol bilgini yay (Atalay, I, s. 51).

Verilen örneklerde de görüleceği üzere Türk dilinin, edebiyatının, tarihinin, kültürünün, yaşayışının ve inanın ürünü olan tarihî metinlerin; birey ve toplum hayatında önemli rol oynayan kültürel ve eğitsel değerlerin bilinmesi, belirlenmesi, korunması, geliştirilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması hususunda kılavuzluk yapan vazgeçilmez kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır (Alyılmaz, 2019, s. 2).

Bu kaynaklardan biri olan ve Karahanlı Dönemi'nden üç yüz yıl sonra, Harezmi sahasında İslâm adında bir şeyh tarafından kaleme alınan *Mu'înü'l-Mürîd* gerek şekil gerekse içerik bakımından kendisinden önce yazılan *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ın devamı niteliğindedir. Bilgiyi böylesine önemseyen Türk milleti, aradan geçen yüzlerce yıllık zamana rağmen aynı anlayışı sürdürmeyi başarmış ve İslâm'ın Türkler arasında iyiden iyiye yayıldığı XIV. yüzyılda, toplumun ortak mirası olan bilgiyi birtakım değişikliklere uğratarak yaşatmaya devam etmiştir. Bilgi kavramına dair mevcut bakış açısı, Kök(türk) Kağanlığı'ndan Harezmi Dönemi'ne kadar uzanan süreçte, altı yüz yıllık tarihsel birikimle birlikte bazı değişimlere uğramıştır. Bu değişimlerin hissedildiği bir eser olan *Mu'înü'l-Mürîd*'deki bilgi anlayışının belirlenmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

1. *Mu'înü'l-Mürîd* ve Şairi İslâm Hakkında

Harezmi Dönemi eserlerinden olan *Mu'înü'l-Mürîd*'in bilinen tek yazması, Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesinde Genel No. 1605/18, Tasnif No. 297/3'te *Mecmuatü'r-Resâil* adlı yazma içinde 177a-202b yaprakları arasında bulunmaktadır (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 13).

Son dörtlüğünde Hicri 713 yılı Ramazan ayında (Miladi 1313 Aralık ayı ile 1314 Ocak ayı) yazıldığı belirtilen kitap, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ta olduğu gibi aruzun “*feûlün feûlün feûl*” kalıbıyla dörtlükler hâlinde yazılmış ve Türkistan geleneğini devam ettirmiştir. (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 26-28).

Eserin yazarının kim olduğuyla ilgili bilgiye kitabın 402. dörtlüğünden ulaşılmaktadır:

bu kaç söz ayıtgan atı **islam** ol
tileki ahır vakt imân islam ol
atam baba islâm veliyyü'l-verâ
özi zikri tilde tümen aslam ol

Bu birkaç sözü söyleyen kişinin adı İslâm'dır. Onun dileği ömrünün sonunda iman ve İslâm'dır. Babam, Baba İslâm adlı ermiş bir kişidir. Onun zikri dilde binlerce kazançtır (MÜ 402; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 193).

Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde *Mu'înü'l-Mürîd*'le ilgili yer alan, eserin Şeyh Şeref tarafından yazıldığına dair bilgi, araştırmacılar arasında soru işaretleri doğurmuştur. Kimi araştırmacılar, bizzat kitabın yazarının kendi adının İslâm olduğunu söylediğini, şeyhi olarak zikrettiği Şeyh Şeref'in ise kitabın namaz ve oruçla ilgili bölümlerini kaleme almış olabileceğini belirtmekte, kimi araştırmacılar da eserin İslâm adında biri tarafından yazıldığını kabul etmekle birlikte son bölümünü Şeyh Şeref'in yazmış olabileceği şüphesini dile getirmektedir. Ancak İslâm, bir dörtlükte Şeyh Şeref Hoca'nın adını geçirerek onun başka bir kitabın yazarı olduğunu söylemektedir. Bu açıdan bakıldığında yazarın hem kendi adının İslâm olduğunu açıkça dile getirmesi hem de Şeyh Şeref'in *Mebâdî-i Sülûk* adlı

eserinden bahsetmesi, bu ikisinin farklı kişiler olduğunu göstermektedir (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 17-19).

köjül nefis ü rûhdın netîce erür
galib bolsa biri añar yüz urır
bilîñ bu beyân **şeyh şeref h'âceniñ**
mebâdî sülûkda bitiglig turur

Gönül, nefis ve ruhun bir neticesidir (özetidir). Bunlardan birisi galip gelirse diğerine ilgi gösterir. Bilin ki, bu bilgi Şeyh Şeref Hoca'nın Mebâdî Sülûk adlı kitabında yazılıdır (MÜ 349; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 189).

Dinî ve tasavvufî konuların işlendiği eser, dönemin insanların anlayabileceği şekilde yalın ve güzel bir Türkçe ile yazılmıştır. Eserle ilgili Köprülü, tasavvufî ruhun tamamıyla öğretici nitelikte olması nedeniyle *Atebetü'l-Hakâyık*'ta olduğu gibi lirizmden mahrum ve kuru bir ürün olmaktan kurtulamadığını belirtmiştir (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 30).

Mu'înü'l-Mürîd'de konular, Arapça başlıklarla çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Eser, kendi içinde fasıllara ayrılmakla birlikte bu bölümlere herhangi bir numara verilmemiştir. Tanrı'ya şükür ve övgü (1-4. dörtlükler) ile başlayan eser, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar olan yüz yirmi dört bin peygambere, Hz. Muhammed'e ve dört halifeye selamla (5-12. dörtlükler) devam etmektedir. Ardından gelen bölümlerde ise 13-266. dörtlükler dinî, 267-377. dörtlükler tasavvufî mahiyettedir. Son kısmı oluşturan 378-407. dörtlükleri ise yazar; Allah'a şükretme ve iyileri anma, Baba Eren'in vasıflarını anlatma, yazarın ve eserin adını söyleme, yapılan yanlışlardan dolayı Tanrı'dan af dileme bölümlerine ayırmıştır (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 31-33).

Eserin kenarlarında aynı dil, üslup, biçim ve ölçüyle yazılmış on iki adet dörtlük, üç adet beyit, yedi heceli dizelerden oluşan bir dörtlük ve küçük bir mensur rivayet bulunmaktadır. Bu on iki dörtlüğün yedisinin altında *Cevâhirü'l-Esrâr* adlı bir eserden alındığına dair kayıtlar vardır. Diğer beşinde ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. A. Zeki Velidi ve Köprülü, *Cevâhirü'l-Esrâr*'da gayrimüslim olarak bahsedilen toplumlar arasında Hitay, Hint, Moğol, As, Rus ve Çerkezlerin sayılmasının eserin Altınordu Devri'nde veya devletin merkezinde yazılmış olması ihtimalini gösterdiğini belirtmektedirler (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 23).

2. *Mu'înü'l-Mürîd*'deki “Bilgi” Kavram İşareti Üzerine

Mu'înü'l-Mürîd'de “*bil-*” eylemi gerek yalın gerekse yapım ve çekim ekleri almış hâlde birçok dörtlükte geçmekte; sıklıkla namaz, oruç gibi ibadetlerin yerine getirilirken uyulması gereken kuralların ve birtakım dinî, tasavvufî kaidelerin hatırlatıldığı ve bunlara karşı okurun uyarıldığı durumlarda kullanılmaktadır:

namaz içre vâcib neçe **bil** anı
kerek erse **bilgil** eşitgil sanı
oki fâtiha zam kılıp süredin
burun ekki rek'at içinde munı

Namazın içindeki vaciplerin ne olduğunu iyi bil. Onların sayısının kaç olduğunu öğren. İki rekât namazda önce Fatıha okuyarak ona bir de sure ekle (MÜ 108; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 165).

eger kolsağ ekki ajunda amân
hakikat köñüldin ketürgil imân
takı sorsağız kim imân ne bolur
bilü bilmişimçe kılayın beyân

Dünya ve ahirette gerçekten huzurlu olmak istersen gönülden iman getir. İmanın ne olduğunu sorarsanız bilebildiğim kadar size anlatayım (MÜ 13; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 156).

bilin oşbu kaç beyt erür teg nişân
teyü **bilme**jiz kim bu mutlâk beyân
mürîd nev-niyâzlarga idrak üçün
ayur-miz fülân ol fülân ol fülân

Bilin ki, bu birkaç beyit bir nişan gibidir. Bu mutlak beyandır, diyemezsiniz. Yalvarmaya yeni başlamış müritlerin anlayabilmesi için “falan, falan, falan” deriz (MÜ 312; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 185).

Çalışmanın temel konusunu oluşturan **bilgi** (bilig) kavram işareti, metinde on defa kullanılmışken kavram işaretinin Arapça karşılığı olan **ilim** sözcüğü ise yedi kez kullanılmıştır. Bu çalışmada, bilim ve ilim kavram işaretlerinin hangi koşullarda, nasıl ve neyi anlatmak için kullanıldığı, geçmişten eserin yazıldığı güne kadar olan zamanda ne gibi değişikliklere uğradığı açıklanmaya çalışılmıştır.

hased hırs tekebbür ne işge yarar
kamug ehl-i ma'ni için ayb körer
yok erdük yarattı yana yok kılur
biligli munı mu tekebbür kurar

Kıskançlık, hırs ve kibirlenme ne işe yarar? Bütün mutasavvıflar bu üçünü ayıp görmektedirler. Yok idik yarattı, yine yok kılar. Bunu bilen büyüklenir mi (MÜ 58; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 160).

Bu dörtlükte bilgili insanın nasıl olması gerektiğine değinen şair, bilgi sahibi olan kişinin aynı zamanda tevazu sahibi olmasının da icap ettiğini belirtmekte ve bu görüşünü desteklemek amacıyla tasavvuf ehlini örnek gösterip bu insanların kıskançlığı, hırsı ve büyüklenmeyi ayıpladığını söylemektedir. Bugün de halk arasında yaygın şekilde kullanılan “Senden büyük Allah var.” tabirini anımsatan bir söyleyişle yoktan var edenin Tanrı olduğunu hatırlatan İslâm, bunu bilen insanın zaten kibirlenmeyeceğini ifade etmektedir. II. Kök(türk) Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, komutan, teorisyen, devlet adamı Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk (Alyılmaz, 2002, s. 1397), kendi adına diktirdiği yazıtlarda, *Mu'înü'l-Mürîd*'de olduğu gibi bilgeliğin Tanrı tarafından insanlara verilen bir lütuf olduğunu belirtmektedir:

(...) anta kisre tenri **bilig** birtük üçün özüm ök kagan kışdım: *Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için {onu} bizzat ben kağan yaptım* (T B6; Ercilasun, 2016, s. 596-597).

Aklın Tanrı'dan geldiği inancı *maruf* olan bilgiye işaret etmektedir. Sezgi, ilham ve marifet yoluyla edinilen bilginin ve arif kişilerin önemi, *Kutadgu Bilig*'de de işlenmeye devam etmiştir:

bayat kimke birse ukuş ög **bilig**

kamug arzularka yetildi elig

Tanrı kime akıl, anlayış ve bilgi verirse, o bütün arzularına nail olur (KB 1253; Arat, 1947, s. 142; Arat, 1959, s. 100).

Yukarıdaki ifadelerden, Tanrı'nın insanlığa en büyük armağanının bilgi olduğu anlaşılakta ve kendisine kutsallık yüklenen bu kavramın, hayatın tamamını etkisi altına aldığı görülmektedir. İslâm da Türk milletine miras olarak bıraktığı eserinde, kişilerin yaşamlarında neye göre hareket etmeleri gerektiğini açıkça ifade etmektedir:

namâzda kişi şekge tüşse birer

eger ilki erse anı hod buzar

üküş tüşse buzmak harac bolur ol

bilig birle anı şeri'at tüzzer

İnsan namazda kaç rekât kıldığı konusunda şüpheye düştüğünde, bu birinci şüphesi ise namazı bozulur. Eğer sıkça şüpheye düşüyorsa namazı bozulmaz. Din onu bilgi ile düzenler (MÜ 121; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 167).

yetür ekki rek'at takı bir selâm

zayı kılma secde kırâ'at kıyâm

tatavvu bolur bil oşol ekkisi

bilig birle âkil amel kıl müdâm

İki rekât namazı bir selamla tamamla; secde, kıraat ve kıyamı zayı etme. Bil ki o ikisi nafile olur. Ey akıllı kişi! Daima bilgi ile amel et (MÜ 155; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 170).

Anlam itibarıyla birbirini tamamlar nitelikte olan bu iki dörtlükte şair, ibadetin hatta yapılan tüm işlerin bilgi eşliğinde yerine getirilmesini belirtmektedir. Kişinin namaz kılarken şüpheye düştüğü sırada imdadına yetişen bilgi, hayatın temel yapı taşlarından biri olan din konusunda olduğu gibi yaşamın geri kalanını da düzenlemektedir. *Mu'înü'l-Mürîd*'in yazarı olan İslâm da buradan yola çıkarak her işin bilgi ile yapılmasını açık bir şekilde ifade etmektedir. Tanrı'dan aldığı bilgi sayesinde aklını kullanan ve Türk devlet adamlarına yardım eden Bilge Tonyukuk gibi Yusuf Has Hâcib de her işi, bilgi çatısı altında yapmanın önemini vurgulamaktadır:

ukuş işke tutsa **bilig** başlasa

öküş işler itlür kişi işlese

İnsan aklını kullanır ve işine bilgi ile başlarsa, giriştiği her işte muvaffak olur (KB 2606; Arat, 1947, s. 274; Arat, 1959, s. 193).

Tüm işlerin bilgi ile yapılmasının anlatıldığı ifadelerden sonra İslâm, aşağıdaki dörtlüklerde ise bu düşüncenin dikkate alınmaması neticesinde kişilerin ne ile karşılaşacağını açıklamakta ve insanları doğru yola sevk etmeye çalışmaktadır:

biligsiz amel ol erür teg zalâl
amelsiz **bilig** hem erür bil vebâl
bilig haknı bilmek takı emrini
tutup yıgmışındın yığılmak kemâl

Bilgisiz amel sapkınlık gibidir. Bil ki, amelsiz bilgi de vebaldir. Bilgi, Hakk'ı bilmek ve emirlerini tutup yasaklarından tamamen sakınmaktır (MÜ 156; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 170).

muhabbetnin otı bagır köydürür
ve-lîkin kabûl teşrifin keydürür
vera zühd ü takvâ biliñ can erür
er ol kim **biligge** amel uydurur

Muhabbetin ateşi bağır yakar fakat kabul edilme onurunu giydirir. Bilin ki, haramdan kaçınma, züht ve takva candır. Bilime amel uyduran kişi candır (MÜ 322; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 186).

Şair, amelin yani davranışların bilimle yapılmasının gerekliliğini ifade ettikten sonra, bu kez ilimsiz amelin nasıl olduğunu tarif etmekte ve böyle davranışların ne gibi sonuçlar doğuracağını açıklamaktadır. Bilgisiz yapılan amellerin insanı sapkınlığa sürükleyeceğini, yolundan çıkaracağını dile getiren İslâm; eyleme dönüşmeyen bilginin günah, bilimin ışığında hareket eden kişinin ise can yani insanın özü olduğunu belirtmektedir. Asıl bilginin Tanrı'yı tanımak ve onun emirlerini yerine getirip yasaklarından sakınmak olduğunu dile getiren şair, bilginin insanı yücelttiği gibi züht ve takvanın da yaşamı yüceltip onurlu bir hâle getirdiğini söylemektedir. Bilge Tonyukuk da Tanrı'nın buyruğuna uymayıp bilgisizce hareket eden Türk milletinin başına gelenleri şöyle anlatmaktadır:

türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrıltı, kanlantı. kanın kodup tabgaçda yana içikdi. teñri ança timiş erinç: kan birtim, kanıñın kodup içikdiñ. içikdük üçün teñri ölütmüş erinç. türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. türk sir bodun yirinte bod kalmadı: *Türk milleti hanını bulamayınca Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Hanını bırakınca yine Çin egemenliğine girdi. Tanrı şöyle dedi: Han verdim, hanını bırakıp egemenliğini yitirdin. Egemenlik gittiği için Tanrı {seni} öldürdü. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Muzaffer Türk milletinin topraklarında {hiç} boy kalmadı (T B1-2-3; Ercilasun, 2016, s. 596-597).*

Tanrı'nın sözünden çıkan Türk milletinin yaşadıkları, toplumda derin izler bırakmış olacak ki yüzlerce yıl sonra yazılan eserlerde de etkisini devam ettirmiştir. İslâm gibi Yusuf Has Hâcib de her işin bilgiyle yapılmasını hatırlatarak hem ülkenin başındaki kağanı hem de toplumu bu konuda uyarmaktadır:

aya baş boluğlı ay üsteng elig
kamug işke aşnu sen işlet **bilig**

Ey memleketin başı, ey iktidar sahibi, sen her işte önce bilgiyi tatbik et (KB 5252; Arat, 1947, s. 523; Arat, 1959, s. 378).

başım kökke tegsün tise sen turup

bilig birle işle kamug iş körüp

Bir gün başının göklere ermesini istersen, her işi dikkatle ve bilgi ile yap (KB 4557; Arat, 1947, s. 457; Arat, 1959, s. 330).

Mu'înü'l-Mürîd'de tasavvufun işlendiği kısımlardan birinin başlığı “*edepler bölümü*”dür. Bu bölümde “kulak bolgu evvel açılınca til / açılsa ayıtgıl ‘amel oşbu kıl / hadîs nas bu ilhâm-ı rabbânidin / sözi bolmagay taş mürîd bolsa bil: *Önce söylenenleri dinlemelidir. Dil açılınca sen de söyle, böyle amel kıl. Bir mürîdin, hadis ve ayet olan ilahî ilhamdan başka sözü olmaz.*” (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 183) diyen şair, aşağıdaki dörtlükte ise alçak gönüllülük hakkındaki düşüncelerini kanıtlamak adına Hz. Musa’yı tanık göstermektedir:

bilig bilmiş üçün âlimler birer

öjinler cahil tep tekellûf kurar

bilig bildi erse bu musâ teg-ök

cahil tese bolmas hızır teğtür er

Âlimler bilgi sahibi oldukları için bazen diğer insanların cahil olduğunu söyleyip gösteriş yaparlar. Bir kişi Hz. Musa gibi bilgi sahibi olsa dahi başkası için cahil dese olmaz, Hızır gibidir (MÜ 394; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 192).

Daha önce tevazu konusuna değinen İslâm, bu kez âlim kişilerin cahil insanları ezdiği bir manzara sunmakta ve Hz. Musa’ya telmihte bulunarak Hızır ile olan kıssasını hatırlatmaktadır.¹ Bilgi sahibi insanın kibre kapılarak karşısındakini küçümsemesinin doğru olmadığını söyleyen şair, belki de cahil denilen kişinin sözlerinin ve davranışlarının arkasında o an anlayamayacak bir sır olabileceğini belirterek ulemayı uyarmaktadır. Dinlemenin bu kadar değerli olduğu ve bilgeliğin tevazudan geçtiği görüşü, *Kutadgu Bilig*’de de değinilen konulardan biridir:

negü tir eşitgîl sınımış bügü

sözüg sözlemegü eşitgü ögü

Tecrübesi olan hâkim ne der dinle; söz çok söylememeli, daha çok dinlemeli ve düşünmelidir (KB 1913; Arat, 1947, s. 209; Arat, 1959, s. 145).

eşitmek bile boldı bilge kişi

bu söz sözlemektin barır er başı

İnsan dinlemekle âlim olur; çok söz söylemekten insanın başı gider (KB 1914; Arat, 1947, s. 209; Arat, 1959, s. 145).

eşitse bolur ol kulakka tatıg

telim sözlemiş sözde bolmaz asıg

Dinlemek kulak için bir zevktir; çok söz söylemekte fayda yoktur (KB 1915; Arat, 1947, s. 209; Arat, 1959, s. 145).

¹ Hz. Musa ve Hızır kıssası için bk. Kehf, 18/60-82.

Gençlere verdiği öğütte, bilge olup öğrendiği bilgiyi topluma yaymasını söyleyen Kaşgarlı Mahmud da gururun bir yana bırakılarak âlimlerin peşinden gidilmesini önermektedir:

bilge erig edgü tutup sözün eşit
erdemini öğreniben ışka sura

Bilge kişiyi hoş tutup sözünü dinle, faziletini öğren, öğrendiğini işte kullan. (Atalay, I, s. 428).

öğren anıng **bilgin** künde angar baru
kotkulıkın tapıngıl kodgıl küwez naru

Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy (Atalay, II, 140).

Hem İslâm hem de Yusuf Has Hâcib'in eserlerinde oldukça geniş yer edinen tevazu ile dinleme meselesi, II. Kök(türk) Kağanlığı Dönemi'nde de önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkenin hükümdarı olan Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de şüphesiz savunma amacıyla şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak ve Budizm'i devletin resmî dini olarak kabul etmek istemiştir. Bilge Tonyukuk ise bu yaşam tarzının bozkırım çetin koşullarında savaşa hazır hâlde yaşayan Türk toplumuna uygun olmadığını, Budizm'in benimsenmesi sonucunda Türklerin savaşıklık özelliğini yitireceğini ve bu yüzden sayıca üstün olan Çin'in de Türkleri yok edeceğini söylemiştir (Kafesoğlu, 1997, s. 125). Kağanın isteklerine karşı çıkma nedenini büyük bir ileri görüşlülükle ifade eden Bilge Tonyukuk, kağan ve yanındaki devlet adamları tarafından âdeta yaptıklarının arkasındaki hikmeti Hz. Musa'ya tevazu ile açıklayan *Bilge Kul Hızır* gibi dinlenmiş ve Bilge Tonyukuk'tan öğrenilen fazilet, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi işte kullanılmak üzere kabul edilmiştir. Tevazu gösterip karşındakinin görüşünü dinlemenin önemine dair olan inanç, yüzyıllardır yaşamaya devam etmekte ve bugün de “*Bir söyle, on dinle.*” atasözüyle varlığını sürdürmektedir.

Meydana getirdiği eserde atasözleri ve deyimler gibi halk söyleyişlerinden de yararlanan İslâm, “bu dünyâ ekin ekgü yer bil munı / hayır şer su-be-sûy kıyâmet küni / bukün ne kim eksej yarın orga-sen / katıgılan tiriğil çın-ok râst köni: *Bu dünyâ ekin ekilecek bir yerdir, bunu bil. Kıyamet gününde hayır ve şer (iyilik ve kötülük) iki ayrı taraf olacaktır. Bugün ne ekersen yarın onu biçersin. Bu dünyada çabala, gerçek ve doğru bir biçimde yaşa.*” (Toparlı ve Argunşah, 2018: s.182) demekte ve Türk toplumunda hâlâ varlığını sürdüren “*Ne ekersen onu biçersin.*” atasözüne atıfta bulunmaktadır. Aşağıdaki dörtlüklerde ise bu ifadeye açıklık getiren şair; hayra, iyiliğe yani yarın biçilecek olana giden, gerçek ve doğru yolu tanımlamaktadır:

bu rek'at ketürmek hacet ermes ol
namazı dürüst hiç gümân kirmes ol
ilim birle bolsa amel körklüki
zalâletga yol hem amân bermes ol

Rekâtları saymak gerek değildir, namazının doğru olduğundan hiç şüphe yoktur. Amel güzelliği ilim ile olursa sapıklığa yol ve fırsat vermez (MÜ 150; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 169).

takı cez'a beş yaş içinde bolur
tewedin zekâtı bu dört at kelür
ilim birle berse zekatnı bilip
tükenmes bu devlet sa'âdet alur

Ceza beş yaşındaki devedir. Bu dört tür deveden zekât olur. Eğer kişi zekâtını anlayıp ilim ile verirse bitmeyen bir mutluluk elde eder (MÜ 209; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 175).

Bu iki dörtlükte namaz ile zekât konusunu ele alan İslâm, bu ibadetlerin ilim ile yapılması sonucunda yerine ulaşacağını ve böylece kişinin mutluluğa, huzura ereceğini belirtmiştir. Burada kastedilen huzur, *bitmeyen bir mutluluk* ifadesinden de anlaşılacağı üzere fâni dünyada erişilen gönül rahatlığından ziyade insanın ahirete uçması, cennete konmasıdır. Bu görüş, Edîb Ahmet Yükneki'nin *Atebetü'l-Hakâyık*'ta da belirttiği gibi Hz. Muhammed'in şu hadisine dayandırılabilir:

bu dünyâ nejidin yigü kedgülük
ol artuk tileme vebâl yütgülük
tarıklağ tip aymış ajunmı Resûl
tarıklağda katlan tarı edgülük

Bu dünya malından, yiyecek [ve] giyecekten

Ondan ziyade dileme vebal kazanmayı [yüklenmeyi]

Resul: Dünya mezradır dedi

Mezraya katılan iyiliktir [nimettir] (AH 17b; Çakmak, 2019, s. 169).

Hem *Mu'înü'l-Mürîd*'de hem de *Atebetü'l-Hakâyık*'ta bu dünyanın geçici ve ahirete hazırlık yeri olduğu inancı öne çıkmaktadır. İnanış, toplumsal birikimin bir parçası olduğuna göre bu inancın daha eski dönemlerde oluşup İslamiyet'le birlikte yeni bir hüviyet kazandığı söylenebilir. Din tarihi araştırmacıları ve etnologlar, yaptıkları araştırmalar sonucunda Kuzey ve Orta Asya Türk kavimlerinde Atalar Kültü diye adlandırılan bir durumun olduğunu ve bu inanca bağlı olan Türklerin ise insanların ruhunun öldükten sonra da yaşadığına inandığını ortaya koymuştur. Var olan ahiret anlayışının temelinde, üzerinde yaşadıkları vatan için canlarını feda eden ataları hatırlamak ve onların emanetine sahip çıkmak yatmaktadır (Gömeç, 2019, s. 88).

Gobustan'da ve Türkistan'da, eski Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları farklı bölgelerde sıkça rastlanan calaların uzantısı olarak, sonraki dönemlerde Türk kağan ve kumandanlarının, ileri gelenlerinin anıt mezar komplekslerinde ve kült alanlarında karşılaşılan sunak taşları (Alyılmaz, 2016, s. 272), Tanrı'ya ve buna tabi olarak da atalar kültürüne bağlılığı ifade etmek için adanan kurbanlar bakımından Türklerde ahiret anlayışının daha eski dönemlerde oluştuğu fikrini desteklemektedir.

Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin'le birlikte milleti için gece uyumadan, gündüz oturmadan verdikleri mücadeleyi anlatması ve metnin devamında da Yollug Tigin'in çekilen bunca cefanın mükâfatını uçup gidilen gökyüzünde alınacağını söylemesi, Türklerde dünyanın ahiret için çalışılacak bir tarla olduğu inancını ve bu bilginin Harezmi sahasına kadar taşındığı fikrini desteklemektedir:

(...) neñ yılsıg bodunka (?) olurdım. içre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunka üze olurtum. inim köl tigin birle sözleşdimiz. kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, türk bodun için udımadım, küntüz olurdım[m]. inim köl tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım. ança kazganıp birki bodunug ot sub kıldım. men (özüm kagan olurtukuma), [yir sayu] barmış bodun ölü yitü, yadağın yalıñın yana kelti. bodunug igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ, tababı bodun tapa, birigerü tabgaç tapa ulug sü iki yigir[m](i süledim);[sünüşdüm. anta] kisre teñri yarlıkazu, kutum bar için, ülügüm bar için ölteçi bodunug tırgürü igit(t)im. yalıñ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kıldım; az bodunug üküş kıldım. ıgar iligde, ka[ganlıgda yig kıldım. dört bulıñdaki] bodunug kop baz kıldım, yağısız kıldım. kop maña körti; işig küçüg birür. bunça törüg kazganıp inim köl tigin özi ança kergek boltı: *Asla varlıklı (?) bir millete hükümdar olmadım. Karınları aç, sırtları çıplak, perme perişan bir millete hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile anlaştık. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdım. Kardeşim Köl Tigin ile iki şad ile ölesiye, bitesiyeye {çalışıp} kazandım. Öyle kazandım ki birlik olmuş milleti ateşle su hâline getirmedim. Ben (kağan olduğumda), oraya buraya gitmiş olan millet ölerek, biterek, yayan yapıldak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kutay, Tatabı halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki {kez} büyük ordu (yürüttüm); savaştım. Ondan sonra Tanrı bağışlasın, talihim olduğu için, kismetim olduğu için ölecek milleti dirilterek besledim. Çıplak milleti giyimli, yoksul milleti zengin kıldım; az milleti çok kıldım. İtibarlı (?) devleti olanlardan, {itibarlı} kağanı olanlardan daha üstün hâle getirdim. Dört bir yandaki milletleri hep tâbi kıldım, düşmansız hâle getirdim. Hepsi bana tâbi oldu; işlerini güçlerini veriyorlar. Bunca işleri kazandıktan sonra kardeşim Köl Tigin vefat etti* (KT D26-30; Ercilasun, 2016, s. 520-525).

bunça bitig bitigme köl tigin atısı yol(l)ug tigin; bitidim. yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop yol(l)ug tigin; bitidim. ıgar oğlanınızda taygununuzda yigdi igidür ertigiz; uça bardıgız. teñri(de) tirigdekiçe (...): *Bunca yazıyı yazan: Köl Tigin'in yeğeni Yollug Tigin; {ben} yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvarlara hep Yollug Tigin; {ben} yazdım. {Beni} değerli (?) oğul ve kızlarınızdan, delikanlılarınızdan (?) daha iyi besliyordunuz; uçup gittiniz. Gök(te) de hayattaki gibi (olasınız)²* (KT GD; Ercilasun, 2016 s. 540-541).

Ölümlü dünyada, gece gündüz demeden halkı adına çalışan Bilge Kağan ve Köl Tigin gibi ait olduğu topluma faydalı olmak için gayret eden ve bu uğurda *Mu'înü'l-Mürîd*'i kaleme alan İslâm, inandığı değerleri halka öğretmeyi amaçlamakla birlikte halkın zorlandığı konulara da açıklık getirmeye çabalamıştır.

biliñ dâl ziyâdet takı mîmi mevt
'ivaz 'ayn hurûc hı eşit 'ilm-i savt
ze zevciyyet oş bil karâbet kafi
takı he helâk bu hibe boldı fevt

Bilin ki, dal fazlalık ve mim de ölümdür. Aynın harfi karşılık, hı ise dışarı çıkmadır. Dinle, ses ilmüne göre ze karı kocalık, kaf akrabalık, he ise yok olma, bağların yok olmasıdır (MÜ 263; Toparlı ve Arğunşah, 2018, s. 181).

² Metnin Türkiye Türkçesine aktarımı için ayrıca bk. Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi. s. 53.

Bu dörtlükte *ilm-i savt* kavram işaretleriyle ifade edilen bilim dalı, *fonoloji* yani *ses bilimidir*. İfadenin metinde karşıladığı anlamı görmek için dörtlüğün yer aldığı fasıldaki konuya bakılması gerekmektedir. On bir dörtlükten oluşan bu fasılda bağış konusuna değinen İslâm; birinci, ikinci ve üçüncü dereceden akrabalara hibe edilen malın geri alınamayacağını söylemektedir. Bir önceki dörtlükte, bir kişinin bağışladığı malı geri almasına engel olan durumlar için *dal*, *mim*, *ayın*, *hı*, *ze*, *he* ve *kaf* harflerini kullanan şair, yukarıdaki dörtlükte ise bu harflerin neye tekabül ettiğini açıklamaktadır. Daha önceki dörtlüklerde amellerin bilgi ile yapılması gerektiğini söyleyen İslâm, insanların öğrendiği bilgiyi akıllarında daha kolay tutabilmesi için sıraladığı harflere uygun olacak şekilde daha kapsayıcı akrabalık adları atamış ve bellek destekleyici bir yöntem geliştirmiştir. Bağış konusunu âdeta bir bilim dalı hâline getirerek buna *ilm-i savt* diyen şair, harflere yüklediği anlamlarla okurun zihninde birtakım imgeler oluşturmuş ve kalıcılığı sağlamaya çalışmıştır. Akılda tutmanın zor olduğu ve zihni zorlayan konular üzerine Yusuf Has Hacib'in söyledikleri, insanların sorunlarını çözmek için çabalayan İslâm'ı destekler niteliktedir:

bilig birle yazlur kamug ters tügün

bilig bil ukuş uk tirilgil ögün

Bütün kör düğümler bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yaşa (KB 3168; Arat, 1947, s. 323; Arat, 1959, s. 233).

Türk milletinin işini kolaylaştırmak için uğraşan şair, aslında görünenlerin birer yanılgı olduğunu dile getirmekte ve insana irfan yolu açıldığında yani maruf olan bilgi ile arifliğe ilk adımını attığında, işte o zaman gerçeğe, hakikate ulaşacağını söylemektedir:

hakikatde ‘irfân açılşa saña

baka bilmegey-sen kerek öñ soña

kamug ‘**ilm** ü takvâ ‘ibâdetlerin

tamâm ma‘siyet teg körüngey saña

Gerçekten sana anlama (irfan) yolu açılşa, önceye ve sonraya bakamazsın. Bütün ilim, takva ve ibadetlerin sana tamamen isyan gibi görünecektir (MÜ 313; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 185).

Bilgi kavram işaretinin geçtiği diğer dörtlüklerde Tanrı'nın hikmetini öne çıkaran ve her işi ilimle yapmanın önemini vurgulayan şair, kişiye *ariflik* yolu açıldığında, daha önce yapılan ibadetlerin kendisine birer isyan gibi görüneceğini söylemektedir. Buna bağlı olarak bir sanıdan ibaret olduğu düşünülen takva ve Allah'ın verdiği akıl melekesini görmezden gelerek, sadece gözlem ve deneyim yoluyla kavranan bilginin de Tanrı'ya başkaldırı olabileceğini ifade etmektedir. Bilgisizce yapılan ibadetin kişiyi asiliğe sürükleyeceğini dile getiren İslâm ve Tanrı'nın verdiği akılla hareket etmedikleri için Türklerin hangi sıkıntılarla karşılaştığını açıklayıp toplumu bilgiye itimat etme konusunda uyaran Bilge Tonyukuk gibi Yusuf Has Hâcib de bilgisizliğin en büyük düşman olduğunu belirtmektedir:

biligsizke bilgi kılınçı yağı

adın bolmasa tap bu iki çoğı

Bilgisiz adamın yaptığı kendi bildiği ve yaptığıdır; başka düşmanı olmasa bile bu ikisinin gairesi kâfidir (KB 318; Arat, 1947, s. 47; Arat, 1959, s. 34).

İnsanın en büyük düşmanı olan bilgisizlik; kişiyi şer ve kötülük yoluna sürüklemekte, Tanrı'dan uzaklaştırarak kalbin paslanmasına neden olmaktadır. Gönlü kirlenen insansa gördüğü ve duyduğu şeylerin altında yatan manayı kavrayamadığı için riyakâr kişilerin sözlerine kanarak gerçeği fark edememektedir. Durumun bilincinde olan İslâm da okuru bu konuda uyarak kariye bazı önerilerde bulunmaktadır:

bu 'ilm ü 'amelge inanmagu er
makâm menzilinge tayanmagu er
idi kimni sewse sa'âdet anın
er ol kim soñında tayınmagu er

Bu ilim ve amele inanmayan insan, makam menziline ulaşamaz. Allah kimi severse saadet onundur. Sonunda doğru yoldan çıkmayan insan, insandır (MÜ 324; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 186).

ilim âlem içre biligli telim
takı da'vi birle kedigli kilim
ilimge kilimge inanmagu er
er ol kelse hakka bi-kalbin selîm

Evrende bilim bilen ve iddia ile kilim giyen çoktur. Temiz bir kalple Hakk'a gelen insan, gerçek insandır. İnsan ilme ve kilime inanmamalıdır (MÜ 396; Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 193).

Bu iki dördlükte, Edîb Ahmet Yüknekî gibi saadete ilim yoluyla erişilebileceğini dile getiren İslâm, ilim ve amele inanmayan kişinin makam menziline ulaşamayacağını söylemektedir. *Maruf* ile *malum* bilginin, ariflik ile âlimliğin bir denge içinde olması gerektiği açıkça vurgulanmakta ve evrenin bilim sahibi âlimlerle, dervişlik abası giyen ariflerle dolduğu görülmektedir. Dünya ve ahiret dengesini kurmanın zor olduğunu bilen, bu yüzden bu insanların sahte, yalancı ve riyakâr olduğunu düşünüp bunlara inanılmaması gerektiğini dile getiren şair, Allah'a ulaşmak isteyen kişinin her şeyi bir kenara bırakıp *kalb-i selîm* bir hâlde yola çıkmasını tavsiye etmektedir. Çünkü İslâm'ın da belirttiği üzere Tanrı'nın katı yani Allah'ın huzuru olan *makam* ile bu huzuru elde etmek için iyiliğin ekildiği bir tarla olan *dünya* arasındaki uzaklık için tek doğru yol bilimdir ve bu yolda sahteliğe, yalana, kibre ve ikiyüzlülüğe yer yoktur. Aynı düşüncenin *Kutadgu Bilig*'de de yer aldığı açıkça görülmektedir:

bilig baylık ol bir çığay bolgusuz
teğip ogrı tevlig anı alğusuz

Bilgi, hiçbir zaman fakirliği düşmeyen bir servettir; hırsız ve dolandırıcının ona eli erişemez ve alamaz (KB 313; Arat, 1947, s. 46; Arat, 1959, s. 33).

kılıkıñ köni tut kılınçing silig
ukuş bolsu yolçing kingeşing bilig

Tutumun doğru ve hareketin temiz olsun; yoldaşın akıl, müşavirin bilgi olsun (KB 5209; Arat, 1947, s. 519; Arat, 1959, s. 375).

Bilgi kavramının Kök(türk) Kağanlığı'ndan yola çıkıp *Mu'înü'l-Mürîd*'e kadar uzanan yolculuğu değerlendirildiğinde, kavramın farklı medeniyet ve kültür çatıları altında da özünü koruduğu, değerini kaybetmediği görülmektedir. Yıllar içinde toplum nezdinde daha da önemli hâle gelen bilgi; Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Yusuf Has Hâcib, Edîb Ahmet Yüknekî, Kaşgarlı Mahmud ve İslâm gibi farklı şahsiyetler tarafından ayrı coğrafyalarda, ayrı şekillerde ama aynı coşku ve heyecanla yaşatılmaya devam etmiştir.

3. Sonuç ve Öneriler

Bir milletin farklı dönemlerinde ve koşullarında, birbirinden farklı kişiler tarafından meydana getirilen eserlerde ele alınan konular, üslup ve zevk itibarıyla kendinden öncekilerin devamı niteliğinde olup tanışılan yeni kültürler, medeniyetler ve dinlere göre birtakım değişikliklere uğramakta ve özünü kaybetmeden yeniden düzenlenmektedir.

Yapılan incelemede, aklın her zaman ön planda olduğu ve bilge kişilerinin toplumu yönlendirdiği Türk milletinin hayatında yaşayışın, inanışın, dünya görüşünün ve inançların dahi bilgi kavramının etrafında şekillendiği görülmüştür. Toplumda bu kadar önemli bir konuma sahip olan, kuşaktan kuşağa aktarılarak daha da güçlenen bilgi kavramının II. Kök(türk) Kağanlığı'ndan Harezmi Dönemi'ne uzanan süreçte, toplumsal hafızada yerini koruduğu ve dönemin önemli eserlerinden biri olan *Mu'înü'l-Mürîd*'de yaşamaya devam ettiği anlaşılmıştır.

XIV. yüzyılda İslâm tarafından kaleme alınan *Mu'înü'l-Mürîd* adlı dinî / tasavvufî eserdeki bilgi kavram işaretinin gerek Orhun Yazıtları'na gerekse Karahanlı Dönemi eserlerine bakıldığında Türk toplumunun tarihsel birikimiyle şekillendiği ve oluşturulan eserin toplumun ortak ürünü olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Baktin'in "Ne olursa olsun, bir söyleyenin söyleminin nesnesi belli sözcüde ilk kez bir söylem nesnesi değildir, söyleyen ondan ilk kez söz eden de değildir. Herhangi bir söyleyen, henüz gösterilmeyen nesnelere karşısında bir Âdem değildir ki ilk kez adlandırsın." (Aktulum, 2000: 28) şeklinde ifade ettiği durum, çalışmada görüldüğü üzere yalnızca tek bir kavram çerçevesinde dahi ortaya çıkabilmektedir. Yazdığı eserde bilgi kavramından da bahseden İslâm'ın Türk toplumunun tarihsel birikiminden yararlandığı görülmekte ve böylece başka bir dizgede dönüştürülen söylemin şair tarafından ilk kez dile getirilmediği, kuşaktan kuşağa aktarılan kavramın toplumun ortak mirası olarak yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası ilişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Alyılmaz, C. (2002). Orhun yazıtları. *Türkler Yeni Türkiye Dergisi Yayınları C III*. s. 1385-1404.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın gizemi ("Kıpçaklar"a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, S. (2019). Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde İslam dini çevresinde yazılmış bazı şiirlere kültürel değerler açısından bir bakış. *II. Uluslararası Eğitimde Kültür ve Akademik Çalışmalar Sempozyumu*.
- Anık, C. (2006). Bilgi sosyolojisine göre bilginin işlevi ve bir model denemesi. *Bilig*, 39, 1-29.
- Arat, R. R. (1947). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig I metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1985, 1986). *Dîvânü Lügâti't-Türk tercümesi C I, C II, C III, C IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çakmak, S. (2019). *Atebetü'l-Hakâyık inceleme-tenkitli metin-ıpkıbasım*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Engin, A. O. (2005). Bilginin insan hayatındaki yeri ve önemi. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, 427-453.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2019). Eski Türk dininin temel özellikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı*, 4(1), 84-123.
- Guênon, R. (2020). *Modern dünyanın bunalımı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*. Ankara: Ötüken Yayınevi.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik edebiyat terimleri sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Özenç Uçak, N. (2010). Bilgi: çok yüzlü bir kavram. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 702-722.
- Polatcan, F. (2018). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi ve kitap kavramlarına ilişkin metaforları. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 113-126.
- Şahin, H. (2018). Dîvânü Lügâti't-Türk'teki manzum parçalarda yer alan eğitici değerler. *Yeni Türkiye İlk Dönem İslami Eserler Özel Sayısı*, 105, 365-385.
- Şahin, H. (2021). Bir geleneğin devamı olarak Kaygusuz Abdal. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(2), 193-207.
- Tekin, T. (1998). *Orhun Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2018). *İslâm Mu'înü'l-Mürîd inceleme-metin-çeviri-dizini-ıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Extended Abstract

The works, which were created by civilized societies, bear the traces of cultural elements of that society such as living, belief, thinking, and worldview. These elements, which continue to exist by transferring from one works to another work; have been changing with the influence of new cultures and civilizations and have been continuing the hold one's place in the social memory. Turks, which one of those societies, has been creating lots of works and has been reflecting their cultural factors on those works in over thousand of years. The cultural changes and developments of Turks, who are under the influence of different civilizations, cultures, and religions, are also felt in the subject they deal with in their works. As it is understood from here, it is seen that the intuitive aspect of knowledge comes to the forefront in Turks.

The changes and developments with historical accumulation affect the societies on every issue. In the period to Karakhanid Period from Gokturk Khanate Period, traces of this situation is seen in the works of Turks, who met with so many different cultures, civilizations, and religions. Knowledge, which glorifying the person and leading to perfection has got both the

intuition aspect and experience aspect. It's one of the important issues empathized in Orkhon Inscriptions are written in VIII. century is knowledge. Knowledge was the most important of issues that organized life in II. Gokturk Khanate and also persons of government had used the wise title and they had directed the society to rely on knowledge. Knowledge in this period was seen as God's presence and it was stated that also problems of Turkish society were due to ignorance.

Perspective on knowledge had been continuing in also *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, and *Dîvânü Lüğâti't-Türk*, which were written three hundred years after this period. With the acceptance of Islam, some changes had occurred in this perspective, barely the essence of concept had not become very dissimilar and the value of knowledge in Turkish society gradually had increased. By the XIV century, Islam had spread along with Turks, and changes in the knowledge had become apparent. *Mu'înü'l-Mürîd* written by a poet named İslâm in Khorezm Period is one of most important of the works in which these changes are seen.

Mu'înü'l-Mürîd, which is a work of religion and mystical and it had been purposing to teach Islam to society of period which it was written. In the work consisting of four hundred and two quatrains, the knowledge concept sign was used seventeen times. Based on these quatrains, a trip to Karakhanid Period and also to Gokturk Khanate Period from there was made and it has been trying to detect how and which forms of knowledge concept lived in the memory of Turkish society.

It has been seen the works, which written centuries ago from *Mu'înü'l-Mürîd*, had supported this work, which was written by İslâm from point of understanding and belief about knowledge. The samples from Orkhon Inscriptions, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, and *Dîvânü Lüğâti't-Türk* given after the quatrains in *Mu'înü'l-Mürîd*; has been showing that continued to was told issues which treated for centuries that like the not leaving the knowledge, respect to wise people and listening to them with humility, believing every problem can be solved with the knowledge.

Consequently, it has been seen that the concept of knowledge, which has such an important position in Turkish society, preserved its place in the social memory for hundreds of years. In the period from II. Gokturk Khanate Period to Khorezm Period, the concept of knowledge, which gradually was strong, continued to live in *Mu'înü'l-Mürîd*. For his reason, when we look at Orkhon Inscriptions and the works of the Karakhanid Period, it has been seen that the knowledge concept sign in the work written by İslâm in XIV. century was shaped by the historical accumulation of Turkish society.

As it is seen in the study even around a single concept, it is understood that these works, which were written by different persons with the same pleasure and wording and it is the common product of the Turkish nation. The concept of knowledge discussed in both Orkhon Inscriptions and works of the Karakhanid Period and *Mu'înü'l-Mürîd* shows that the concept of knowledge was traditionalized and also that one of the most important parts of life and belief. Also this situation, so important with regards to knowing and transferring cultural values that like the concept of knowledge.

